

A kiegyezés börtönügye a költségvetés tükrében /1867-1872/

1956. november 6-án a Margitszigeten állomásozó szovjet üteg tisztje, látván, hogy lövöldöznek a levéltárból, ágyútüzet zúdítottat az épületre – emlékezik vissza Komjáthy Miklós levéltáros. A második világháború után szabálytalanul bitumennel fedett padló a lövések nyomán tüzet fogott és csupán az alsó raktárak menekültek meg a tűz pusztításától. A rendkívül nagyhorderejű pusztulás során – egyebek mellett – csaknem maradéktalanul megsemmisült az Igazságügyi Minisztérium iratainak az Országos Levéltárba szállított része. Így pótolhatatlan veszteséget szenvedett a dualista igazságügyi kormányzat szerves részeként kezelt büntetésvégrehajtási dokumentáció is.

Köztudott, nem ez az első pusztítás a börtönügyi anyagokban. Az 1860-as években, amikor az országos fegyintézetek magyar kézbe kerültek, már volt egy „tisztogatás” a fegyencek anyagaiban. A tanácsköztársaság, a Szálasi-éra, majd az ezt követő átmeneti korszak változásai sem kedveztek a szabadságvesztés-büntetések végrehajtásáról tanúskodó akták, ügyiratok épségének. Az ötvenes évek „népi” hatalmának szelekciója ugyancsak megtizedelte a maradék iratanyagot. Több levéltár idevágó anyagát átlapozva úgy tűnik, hogy az első világháború előtti dokumentumok jelentős részét érdektelennek nyilvánították, az azt követő forrásokat pedig sajátos szempontok szerint „rendezték”.

E bevezetés elengedhetetlen, ha a kutató a dualizmus korának börtönügyéről kíván szólni. A szisztematikus forrásanyag hiányosságai jelentősen felértékelik a még fellelhető adatokat, az áttételes vagy másodlagos dokumentumokat. A leíró jellegű források hiányai miatt a korszak börtönügyének az igazságügyi költségvetés válik a legfőbb illusztrációjává. Nemcsak azért, mert a költségvetés kereteiből, arányaiból következtetni lehet az egyes nézetek és általában a büntetésvégrehajtás helyzetére; hanem azért is, mivel az igazságügyi tárca koncepciójában, a miniszteri indoklásokban, a képviselőházi megnyilatkozásokban és a főrendi reflexiókban jól érzékelhető a kormányzat börtönpolitikai törekvése és a társadalom véleményének közeledése a fegyházügyhöz.

A börtönök ügye 1867-ben

A kiegyezés évében Magyarországon hat országos fegyház állt a férfiak rendelkezésére: Illaván, Lipótvárott, Munkácson, Szamosújvárott, Vácott és a horvátországi Lepoglaván. A nőket három helyütt helyezték el: Mária-Nosztrán, Nagy-Enyeden és a horvátországiakat pedig Zágrábban. A kilenc országos inté-

zet mellett 106 ún. hatósági börtön létezett. Zárójelben említtem meg, hogy a szakmai terminológia az 1870-es évekig nem tett különbséget az intézetfajták között. Fegyház, börtön, fogház, államfogház, tömlöc megnevezés egyaránt előfordult ekkortájt.

1848-ben egyetlen ún. állami intézet sem volt az országban. Az 1852-es életbe léptetett osztrák büntető törvénykönyv rendelkezései hívták fel a figyelmet a felállítás elodázhatatlanságára. A szeptember 1-jén hatályba lépett OBTK a szabadságbüntetés két formáját írta elő, a börtönt és a „súlyos börtönt”. Nyilvánvaló volt, hogy állapotuk folytán a megyei börtönök nem tudták se a differenciálást megoldani, se a felduzzadt rabtömeget befogadni. Így született meg a döntés az országos intézetek felállítására.

Valószínűleg költségkímélés céljából, valamint a feudális hagyományok továbbélése miatt már meglévő épületegyüttesekbe tervezték az országos intézeteket. Lipótvár, Szamosújvár, Munkács katonai erődítésből, Illava kastély- és zárdaeépületből, Vác rendház majd legénynevelő intézetből átalakított fegyház-épület volt. Azt ugyan nem tudjuk, hogy az akkori viszonyok között mennyibe kerülhetett volna egy teljesen új, börtöncélokra épített, modern intézet, de az bizonyos, hogy a fentemlített átalakítás sem került csekély összegbe. Például Illava átépítési költségei 928 800 forintot tettek ki, a szamosújvári felújítás pedig 451 500 forintra rügött. Összehasonlításképp annyit, hogy Illava teljes nettó kiadása 63 368, Szamosújváré pedig 55 280 forint volt.

Az ausztriai birodalom állami zárszámadása szerint a magyar fegyintézetek teljes költségvetési kiadása 23 216 forintot tett ki 1860-ban. Bár ismeretlen előttünk a börtönügyi költségvetés akkori bontása, feltehetően az említett összeg nem tartalmazta az állagfenntartással kapcsolatos dologi kiadásokat. Ugyanezen zárszámadásból kiderül, hogy a magyar korona országaira jutó igazságügyi kiadások teljes összege 28 373 102 forint volt. Ez magába foglalta a telekkönyvezéstől a bíróságokon át az ügyészségekig valamennyi igazságügyi szerv személyi és dologi költségeit. Ennek fényében tehát a fél és egymillió közti átalakítási költségeket, melyeket néhány éven belül fordítottak az intézetek felújítására, nem lehet kevesellni.

Az anyaországi források rendkívül keveset mondanak az önkényuralom korának fegyintézeti költségvetéséről, 1860 előtt a büntetésvégrehajtási intézetek a Belügyminisztériumhoz tartoztak, 1861-től pedig az Államminisztériumhoz. Mint említettük, az 1860-as zárszámadás 23 216 forint fegyintézeti kiadást tartalmaz a magyar korona országai rovatban. Az összbirodalomra vonatkozó összeg ugyanebben az évben 2 909 344 forint. (A megyei tömlöcök kiadásai ezen összegekben nem szerepelnek.) 1861 és 1865 között az Államminisztérium költségvetésében nincs elkülönített rovata a fegyintézeteknek. Az 1866-os zárszámadás már új helyen, a magyar királyi-udvari kancellária kiadásai között említi a fegyintézeteket, melyek évi összkiadása 421 823 forint ekkor. A következő évi elszámolás összege már magasabb, 488 661 forint.

A kialakított intézetek befogadóképességét és évi átlagköltségvetését az alábbi táblázat mutatja.

A kihasználtság foka látszólag alacsony, helyenként alig haladja meg az 50%-ot, Nagy-Enyeden a 33%-ot. A valósághoz viszont hozzátartozik, hogy emögött az „idilli” kép mögött a végrehajtás szempontjából szinte teljesen alkalmatlan helyiségek állnak. Tauffer Emil például azt írja Lipótvárról, hogy ott ugyan az ezres befogadóképességnek körülbelül 80%-os a kihasználtsága, de 500 elítéltnél többet nem lenne szabad e fegyintézetbe zární! A magánzárkák száma pedig az országban nem érte el a tizet! Természetesen valamennyi inté-

Fegyintézet	A befogadóképesség maximuma-átlaga		Az éves költségvetés összege	
Illava	800	570	96 397	(1864)
Lipótvár	1000	860	183 113	(1864)
Munkács	670	610	93 351	(1864)
Szamosújvár	1028	650	66 280	(1865)*
Vác	900	800	113 067	(1865)
Mária-Nosztra	600	220	31 018	(1864)
Nagy-Enyed	210	70	10 058	(1865)

*nincs benne a személyzet fizetésére és ellátására szánt összeg.

zetben akadt – fegyelmezés céljára – tömlőcből visszamaradt, földalatti sötétzárka, kazamata.

Mármost, ha a fegyintézeteket a legkisebb befogadóképességű hálótermek nézőpontjából vetjük össze, akkor a következő sorrendet regisztrálhatjuk. Az élen Nagy-Enyed áll 5 fővel, középütt helyezkedik el Mária-Nostra, Munkács 6–6, Lipótvár 8, Vác 10 fővel. A sort 20 fővel Szamosújvár zárja. De elvértve léteztek 40–60 fős hálótermek is. A munkáltatás hatalmas hodályokban zajlott. A XIX. sz. modern büntetéstani elveinek (a magán-rendszernek, illetőleg a fokozatos szisztémának) az öröklött, magyarországi fegyházak egyike sem volt képes eleget tenni.

A börtönügy fejlesztése a kiegyezés után

„A börtön- és fegyházak állapota hazánkban oly elszomorító, s más művelt nemzetek irányában hátramaradásunkat olyannyira tanúsítja, miként ereink egész megfeszítésével, sőt rendkívüli áldozatokkal is arra kell törekednünk, hogy e téren a mulasztásokat pótoljuk, a hiányokat kiegészítsük, és így a humanitás és előrehaladott tudomány követelményeinek megfelelhessünk” – szögezte le a képviselőház állandó pénzügyi bizottsága, miközben az 1868-as fegyintézeti költségvetést változtatás nélkül jóváhagyta. A parlament állásfoglalása még évekig ilyen támogató jellegű volt. A honatyák tudomásul vették elmaradottságunkat, és kifejezetten sürgették az igazságügyi kormányzatot a börtönök fejlesztésére.

Az első években a tárca elementáris erővel látott hozzá a megújításhoz. Tevékenységének központjában az a liberális börtönügyi javaslat állt, melyet a rendi országgyűlés 1843-ban elfogadott, de a királyi kormányzat megbuktatott. Az Andrássy-kormány igazságügy-minisztere Horvát Boldizsár meggyőződéses liberális lévén – Deák és Eötvös közeli barátjaként – értelemszerűen fordult e tervezethez, a magyar polgári törvényalkotás plánumainak egyik elismerten kiemelkedő produktumához. A minisztériumi törekvések célja ezzel összhangban kettős volt. Egyfelől igyekezett a fegyintézet ügyét jogszabályi, sőt a források

Illavai Fegyintézet

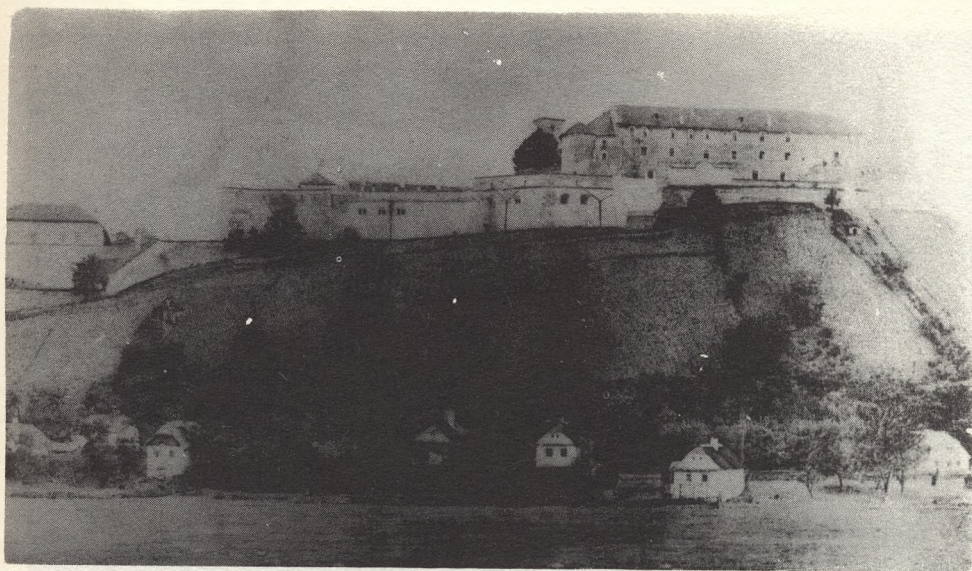
tanúsága szerint törvényes szinten rendezni. Másfelől kísérletet tett az elmaradt fegyintézeti körülmények megújítására, legalább részleges javítására.

A jogszabályi rendezés sorsa két feltétel teljesedésétől függött. Egyrészt el kellett dönteni a követendő börtönrendszer körüli kérdéseket, ehhez igazítva a büntetésvégrehajtási építkezéseket. (Noha az igazságügyi kormányzat már 1869-ben a fokozatos rendszerre szavazott, ez csupán öt év múlva, az ún. Csemegi-féle javaslattal lett általánosan elfogadott). Másrészt fel kell számolni a büntetésvégrehajtás igazgatási és felügyeleti rendszerében uralkodó dualizmust, mely szerint az országos fegyintézetek és a politikai bűncselekményekért kiszabott büntetések végrehajtására szolgáló államfogház az igazságügy-miniszter alá, a büntetésvégrehajtási intézetek többségét kitevő törvényhatósági fogházak pedig – a főispánok közvetítésével – a belügyminiszter alá tartoztak.

Az igazságszolgáltatás és a vármegyei hatóságok elválasztása elvben ugyan már 1869-ben megtörtént, de a gyakorlati megvalósítás elhúzódott 1872-ig. A börtönök átadásáról csupán 1871-ben rendelkeztek, a végrehajtás formalitásairól pedig egy decemberben kiadott miniszteri utasítás döntött. A kiegyezés első öt évében csak a fegyintézetek vonatkozásában történt előrelépés.

Tény, ahány fegyintézet, annyiféle építési megoldás, annyiféle igazgatási szisztéma. A fegyintézetek „felveői” voltak bizonyos körzeteknek, ezért visszatükrözték az ottani társadalmat. Ahol egynemű volt a rabok vallási összetétele, ott egy-két lelkésszel meg lehetett oldani a foglyok lelki gondozását, máskülönben viszont a rabok nagy létszáma, a felekezetek eltérő volta miatt hat-hét lelkészt is alkalmazni kellett. A munkáltatás sem volt egységes. Mária-Nostrán az apácák szervezték a munkát, a legtöbb intézet kiadta vállalkozóknak, Vácott ún. házi kezeléssel (a foglyok intézeten belüli ellátásával) is kísérleteztek.

Ebből a káoszból kibontakozni csak nagyon átgondolt és költséges tervekkel lehetett. Az országgyűlés ezek elé eleinte nem gördített akadályt. Amit az igazságügy-miniszter előterjesztésében kért, azt néhány százforintos elté-

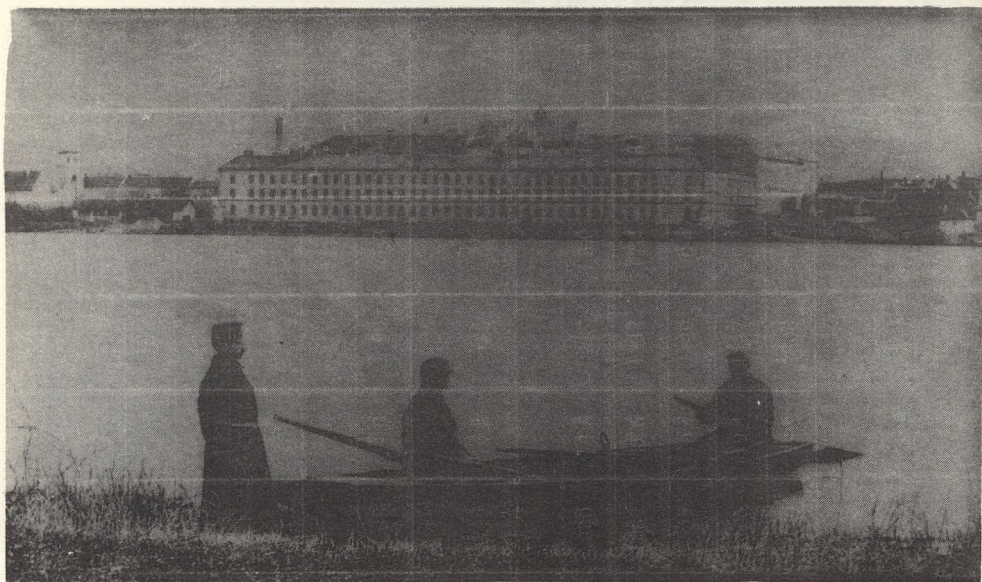

Munkácsi Fegyőrzet

réssel meg is kapta. A nagyságrendet jól érzékelteti az alábbi táblázat, mely az első öt év költségvetési adatait szemlélteti. Az egyszerűség kedvéért csupán az ún. rendes kiadásokat vettük fel a táblázatba. (Az idő rövidsége miatt a parlament 1867-ben elfogadta az 1866-os költségvetést. Ekkor a fegyintézetek kiadása – mint már említettük – 488 661 forint volt.)

Év	A teljes állami állami költségvetés összege	Az igazságügyi költségvetés összege	Ugyanez a teljes költségvetés %-ában	A fegyintézetek költségvetésének összege	Ugyanez az igazságügyi költségvetés %-ban
1868	99 536 500	2 885 400	2,8	630 000	21
1869	151 867 099	2 777 100	1,8	644 900	23
1870	153 904 661	3 242 550	2,1	819 000	25
1871	149 923 961	3 502 470	2,3	740 600	21
1872	161 959 503	10 239 677	6,3	766 114	7,4

A táblázatból leolvasható, hogy a fegyintézetek kitüntetett helyet foglaltak el az igazságügyi költségvetésben. Részarányuk 21–25% között mozgott. Sőt, amikor az igazságügyi költségvetés abszolút és százalékos mértékben is csökkent az államihoz képest, nőtt az országos intézetek költségvetésének abszolút száma, valamint az igazságügyi költségvetésen belüli százalékos részese-
dése is. A képviselők tehát 1871-ig nem tagadták meg a fegyintézetek támogatását. Ilyen költségvetési arányt soha többé nem értek el a fegyintézetek, még a szegedi, soproni építkezések időszakában sem.

Váci Fegyintézet

Az 1872-es visszaesés az általános igazságügyi reformnak köszönhető. A bíróságok, ügyészségek átszervezése, a hatósági börtönök átvétele az igazságügyi költségvetést az állami büdzsé 6,3%-ára emelte, a fegyintézetek részeseését viszont egyharmadára szűkítette. Ebben az öt esztendőben tehát a fegyintézetek komoly beruházásokat eszközöltek. Építkeztek, bevezették az ún. házi kezelést, rendezték a személyzeti javadalmakat.

Az építkezésekre szánt összeg egy része természetesen fenntartási kiadás, nagyobbik hányadából azonban a fokozatos rendszer kialakítása érdekében magánzárkákat létesítettek. 1870-ben Munkács 4000, Vác 14 000, Lipótvár 40 000 forintot kapott e célra. Két év múlva Lipótvár újabb 30 000 forint speciális magánzárka-építési támogatásban részesült. Illava 1873-ban 12 000 forintot kapott. Ezt követően az országos intézetek már általános keretükből gazdálkodták ki a magánzárkák építését. 1873-tól ugyanis a megyei börtönökre terelődött a figyelem. Ezek egy részét átalakították, de újakat is építettek. 1873-ban 300 000, 1874-ben 200 000, 1875-ben pedig 80 000 forintot szántak építkezésre, restaurálásra.

Jelentős probléma volt az intézeti tisztségviselők javadalmazásának kérdése is. Részben mert az egyes intézetekben dolgozók bére eltért egymástól, részben mert a javadalom alatta maradt más területek bérezésének. Összehasonlításként: a minisztériumi fogalmazók 800–900 forintot kerestek, még az ajtónálló is 420 forint bért kapott. Ezzel szemben Nagy-Enyeden a fegyházigazgató csak 500-at, Szamosújvárott pedig 840-et. Az átlag igazgatói fizetés 1868-ban 1260 forint volt. Ez összevetve egy átlag bírói fizetéssel (2000–2500 Ft) nagyon kevésnek tűnik. Hisz az intézetek igazgatóit közel ezer fegyenc (és a személyzet) fölötti felügyelet felelőssége terhelte.

A szolgák kategóriájába sorolt börtönmesterek és felügyelők helyzete sem volt jobb. Fizetésük 126 és 180 forint körül mozgott. Ehhez képest a

Váci Allamfogház

teljesen felelősség nélküli, „egyműszakos” beosztásokat a királyi tábla sokkal jobban megfizette. Az ajtónálló 400 Ft-ot, a hivataloszolga 300–350 Ft-ot, a háziszolga és a kapus általában 250–300 Ft-ot kapott.

De ha a fegyintézeti fizetéseket nem az igazságszolgáltatásban dolgozók bérével hasonlítjuk össze, a kép akkor se lesz rózsásabb. A központi és helyi jelentések fogalmazói-szerkesztői gyakran emlegetik azt a tényt, hogy a mezőgazdasági-ipari bérmunkás rétegből toborzott fegyőri állomány elhagyja a szolgálatot, mert a kibontakozó gazdasági fejlődés, iparosítás felverte a munkabéreket, amelyek időnként másfélszer-kétszer magasabbak a fegyőrinél. Az intézetek többsége ráadásul szállást sem tud biztosítani, így az erre szánt összeg alaposan csökkenti az amúgy is csekély honorárium értékét.

Természetesen ennek tükrében a tárca és a szakemberek támasztotta minőségi elvárások – akár a tisztviselők, akár az egyszerű szolgálattelvők irányába – irreálisnak bizonyultak. Az anomáliákat a kiegyezés utáni években megpróbálták rendezni, de később megszűnt az erre szolgáló anyagi fedezet. Az igazságügyi vezetés a lemaradást nem tudta korrigálni, az igazságügy tisztviselői és szolgálattelvői között a büntetésvégrehajtásnál dolgozók mindig az utolsó helyre kerültek, és ez természetesen aláásta társadalmi presztizsüket is.

A fegyintézetek átvételekor azok jelentős része (Mária-Nostrát leszámítva) bérleti rendszerben működött. Ennek lényege az volt, hogy a fegyencmunkát bérbe adták a vállalkozóknak s ennek fejében azok meghatározott összeget (a valós bérmunkaérték negyedét-harmadát) befizették a kincstárnak. Emellett tisztos honoráriumért a rabok öltöztetését és ételmezését is elvállalták. Ám a bevételek és a kiadások között nagy úr tátongett. Az alábbi táblázat néhány fegyintézet bevételeit és kiadását mutatja 1868-ban:

Fegyintézet	Bevétel	Kiadás
Mária-Nostra	380	23 429
Nagy-Enyed	384	13 263
Munkács	5 562	66 134
Szamosújvár	7 367	79 479
Illava	10 076	83 222
Vác	16 755	135 522
Lipótvár	21 500	81 951

A magyar királyi igazságügy-miniszter az 1871-es költségvetési előterjesztésében számolt be a „házi kezelés” előnyeiről. Vácott, amikor lejárt a bérleti szerződés, megújítása helyett új rendszert „a melynél a fegyenczek munkereje kézi iparra használtatik fel” vezettek be. S bár az ezzel járó beruházások összege (a munkatermekre, a gépekre és a szakemberekre költött pénz) tetemes, a haszon nem marad el. Leginkább a javítás mint cél megvalósításában mutatható ki, hisz ez a bérleti struktúrában teljesen elsikkad. Vácott például az ipari tevékenységből 1866-ban 7030 Ft, 1867-ben 7137 Ft, 1868-ban 8894 Ft, végül pedig 1869-ben 8221 Ft bevétel származott.

A miniszter külön megemlíti azt a tényt, hogy ilyen nagy jelentőségű és nagy megterheléssel járó átállás nem vetette vissza a termelést. Ezért aztán valamennyi intézet számára ajánlja a rendszer bevezetését. Sajnos azonban a hazai viszonyok elmaradottsága miatt egy öszvér-megoldás jött létre. Hiába szögezte le 1873-ban a miniszter a házi kezelés vitathatatlan elméleti előnyét, hozzátette, hogy hazánkban e módszer nehezen megvalósítható, hisz ehhez előbb „teljesen berendezett intézeteket, alkalmas hivatalnokokat, előbbre haladott kereskedelmi és közlekedési viszonyokat” kellene meghonosítani.

*

Összegezve a leírtakat: a magyar igazságügyi tárca egy funkciói teljesítésére alkalmatlan fegyintézeti hálózatot örökölt az önkényuralom államától. A liberális kormányzati politika és a lojális Képviselőház a kiegyezés első öt évében megpróbált ezen változtatni, megadott ehhez minden költségvetési támogatást. E konstruktív törekvések az öröklött felemásságokon, valamint a külső gazdasági-társadalmi környezetben megfeneklettek.

Némi eredményt ugyan felmutatott a tárca, de korántsem elegendőt ahhoz, hogy börtönügyi szakembereink elmondhassák: modern, európai fegyházügyünk van. 1872-re alábbhagyott az újtó lendület; a korábban feudális színvonalon működtetett megyei börtönök gondját is magára vevő igazságügyi kormányzat többet már nem tudott intenzíven munkálkodni az országos intézetek fejlesztésén. Lényegében tehát a Habsburg-kormánytól reánk maradt országos hálózat némileg javított változatát hagyta örökölni a dualizmus második nemzedékének.

Dr. Mezey Barna